

ЧАСОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВІДНОСИН, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ КОРИСТУВАННЯМ ЧУЖИМ МАЙНОМ

У статті розглядаються проблеми володіння та користування чужим майном як на підставі певного правового титулу, так і без нього. Визначено концептуальні проблеми правового регулювання нетитульного володіння чужою річчю. Запропоновано запровадити більш узгоджений юридичний механізм щодо забезпечення балансу інтересів власника та добросовісного набувача.

Ключові слова: добросовісний набувач, віндикаційний позов, володіння чужим майном.

Постановка проблеми та її актуальність.

Питання володіння чужим майном є доволі багатограним та різнобарвним. Його підвищена актуальність пояснюється, в першу чергу, тим, що правове регулювання таких взаємин не вичерпується лише інститутами зобов'язального права. Цілком очевидно, що для правильного розуміння юридичної сутності даного інституту потрібне задіяння і правового інструментарію, притаманного речовому праву.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика, пов'язана з правовим статусом володіння та користування чужим майном, знайшла відображення у працях Д. І. Мейера, Г. Ф. Шершеневича, К. І. Скловського, Я. М. Шевченко, В. А. Рахміловича, О. С. Яворської, Д. В. Лоренца та інших. І все ж, попри численні публікації, єдиного підходу до юридичного оформлення цих відносин не напрацьовано. Тим більше – відсутній належний їх аналіз з темпоральної точки зору. Слід зазначити, що певної плутанини додає нечіткість сучасного цивільного законодавства у досліджуваній царині. Відсутнє однозначне дефінітивне визначення поняття «чужого майна», що часто призводить до змішування цього явища з огляду на різне його сприйняття у зобов'язально-правовому та речово-правовому аспектах. Так, з точки зору зобов'язального права, як чуже кваліфікується майно (у тому числі гроші), що, продовжуючи перебувати у власності боржника, не було своєчасно передане кредиторів. Відтак, попри те, що правовий статус такого майна не змінився і не зміниться¹, воно для власника є чужим, і за його використання

останній мусить сплачувати проценти (ч. 3 ст. 692 ЦКУ). Утім, дане дослідження не має такого розширеного характеру і зведеться до аналізу відносин, пов'язаних тільки із фізичним володінням та користуванням чужою річчю.

Тож, **метою даної праці** є дослідження питання про врегулювання у чинному законодавстві України порядку та строків володіння та користування чужою річчю, а також про правові наслідки такого володіння.

Виклад основного матеріалу. Особа, що використовує чуже майно, зазвичай, здійснює і володіння ним. Звісно, у сучасному цивільному обігові припустимі випадки, коли використання корисних властивостей речі може відбуватися без прямої її окупації (наприклад, отримання дивідендів за цінними паперами, що перебувають у закладі), але то радше виняток. До речі, ще півтора століття тому вчені-цивілісти практично ототожнювали поняття володіння та користування річчю [1, с. 34-37]. Тож, кажучи про користування чужим майном, неодмінно мусимо дослідити основне питання речового права – про володільця.

Дане дослідження слід почати із встановлення моменту, який визначає початок окупації чужої речі. Звісно, у більшості випадків невластник отримує річ за згодою власника або іншого титульного володільця. Утім, чинне українське законодавство припускає перебування речі у певної особи без належного правового титулу, і таке володіння теж певним чином перебуває у сфері цивільного праворегулювання. Більше того, саме воно сьогодні представляє найбільший науковий інтерес, позаяк договірне володіння (користування) чужим майном доволі детально досліджене. В українському цивільному законодавстві існує вельми прогресивний право-

¹ У вітчизняному цивільному законодавстві вже давно скасоване правило, згідно з яким прострочені та заставлені зобов'язання спрямовувалися до бюджету як безпідставне збагачення.

вий інститут (якого немає, скажімо, у російському ЦК), згідно з яким володіння чужою річчю кваліфікується як певне право (гл. 31 ЦКУ). При цьому у науці прийнято розрізняти осіб, котрі без належної правової підстави набули майно з огляду на певні чинники, передовсім суб'єктивного характеру.

Зокрема, кваліфікація володіння як добросовісного чи недобросовісного встановлюється у залежності від того, усвідомлював (мав усвідомлювати) набувач факт протиправності заволодіння річчю, чи ні [2, с. 80]. Добросовісним згідно з цим поділом є таке володіння (*possessio bonae fidei*), коли суб'єкт не знав і не міг знати про те, що він володіє чужою річчю. Відповідно - недобросовісний володілець (*malae fidei possessor*) знає або мусить знати, що він володіє чужим майном [3, с. 484]. Отже, добра совість особи – це такий стан її волі, який характеризується вибачливим незнанням про об'єктивні перешкоди для досягнення поставленої юридичної мети, зокрема придбання приватного права [4, с. 81], і саме критерій добросовісності надає істотного значення претензіям учасників даних взаємин на набуття чи збереження приватного речового права.

Певне майно може набуватися невластником у користування за договором, при цьому термін укладення такої угоди не завжди співпадає з моментом передачі майна. Такі ж самі часові ознаки можуть існувати і у разі придбання речі добросовісним чи недобросовісним набувачем від неповноважного відчужувача. Але у будь-якому разі володіння чужою річчю розпочинається від моменту її фізичної окупації. Даний темпоральний чинник не залежить від правомірності та підставності набуття майна.

Дещо по-іншому регулюється питання щодо тривалості використання чужого майна. За довірливої передачі речі у користування чи володіння набувач отримує від власника певний правовий титул, і строк його існування або встановлюється контрагентами, або обчислюється з урахуванням правила ч. 2 ст. 530 ЦКУ. Після прострочення даного періоду починається охоронно-правове відношення (домагання), володіння втрачає правову підставу і стає незаконним. У разі ж набуття речі добросовісним чи недобросовісним суб'єктом таке володіння, здавалося б, не має ознак законності від самого початку, і його тривалість регулюванню не підлягає. Закон лише зазначає, що за певних обставин добросовісний набувач (ч. 1 ст. 344 ЦКУ) так само як і

той, що втратив підставу для утримання речі (ч. 3 ст. 344 ЦКУ), можуть набути право власності на окуповане майно. Для цього вони мусять відкрито та безперервно володіти даним майном протягом встановлених тривалих строків (набувальної давності).

Подібна правова побудова дає можливість окремим дослідникам стверджувати, що право власності у покупця майна, отриманого від неповноважного традента, може настати лише внаслідок закінчення набувальної давності [5, с. 183-202]. З цією позицією не можна погодитися. І ось чому. В цивілістичній науці вже давно ведеться полеміка з приводу того, що матеріальне законодавство має встановити певний баланс інтересів неволодіючого власника та добросовісного набувача. Це так званий конфлікт майнової статички та динаміки. Необмежений захист власника неодмінно призвів би до вилучення значної частини майна (втраченого останнім) з обороту, тоді як інший пріоритет не сприяв би стабільності відносин власності. Відтак, окрім інституту заперечень проти віндикації (ст. 388 ЦКУ), такий підхід у нашому законодавстві знайшов своє вираження у правилі ст. 330 ЦКУ: добросовісний набувач отримує право власності на майно, придбане від неповноважного відчужувача, якщо відповідно до ст. 388 ЦКУ воно не може бути витребуване від нього.

На жаль, закон не визначає моменту набуття власності. Однак, детальний аналіз даної норми у співставленні з іншими цивільно-правовими інститутами – віндикаційним захистом, позовною та набувальною давностями – дозволяє дійти висновку, що за наявності зазначених обставин добросовісний набувач стає власником в момент отримання майна. Такий підхід є правильним по суті, але його чіткому та однозначному усвідомленню всіма учасниками відносин, включаючи і правозастосовні органи, перешкоджає нечіткість нормативних приписів. Справа в тому, що встановлені законом ознаки для визнання за добросовісним набувачем права власності в момент отримання речі від неповноважного продавця є тими ж самими, що і підстави для заперечення проти віндикації. Відтак якщо за наявності передбачених у ст. 330 ЦКУ обставин ми кваліфікуємо добросовісного набувача як власника речі, ніякого іншого суб'єкта з такими ж правами вже бути не може. Між тим, закон цілком припускає, що через деякий час після окупації речі до такого набувача (власника від часу отримання майна) може бути пред'явлений

віндикаційний позов (ст. 388 ЦКУ), при цьому позивача закон також зазначає як власника. Вирішити дану суперечливість можна лише шляхом удосконалення чинного законодавства, наприклад, запровадивши різний набір правових підстав для заперечень проти віндикації та для набуття власності від неповноважного традента.

Як вже вказувалося, добросовісний набувач має певну подібність до особи, що отримала майно за договором, але не повернула його після спливу обумовленого строку. З огляду на це в літературі були виказані думки про фактичну тотожність нетитульного володіння річчю, коли підстава для її утримання вже відпала, з іншими видами позадоговірного неправомірного набуття. Дійсно, можемо бачити, що законодавець часом надає таким відносинам схожих ознак (ст. 344, 1212 ЦКУ).

Тим не менше, мусимо не погодитися з подібним підходом. Подальше володіння чужим майном після закінчення дії договору хоча і є незаконним, не може кваліфікуватися ні як «добросовісне», ні як «недобросовісне». Це окремих випадок, а включення такої окупації в перелік тих, які після спливу тривалого відкритого та безперервного володіння перетворюються у власність, покликане зменшити коло речей, котрі за відсутності титулу можуть вибути з майнового обороту. Утім, між таким та добросовісним давнішим володінням існує серйозна відмінність. Так, особа, що утримує чужу річ після закінчення строку договору, не вправі заперечувати проти позовних вимог про витребування майна з посиланням на чинники, зазначені у ст. 388 ЦКУ. Та і взагалі, подібний віндикаційний позов до неї пред'явити не можна, а зобов'язально-правова вимога, пред'явлена в межах позовної давності обов'язково підлягає задоволенню. Натомість, заперечення проти віндикації є одним з найбільш ефективних способів захисту інтересів добросовісного набувача.

Утім, у сучасній доктрині наразі немає єдності думок з приводу того, чи вправі особа, яка вважає себе власником, захищати втрачене володіння лише за допомогою віндикаційного домагання, чи вона також може здійснити такий захист шляхом визнання недійсним відчужувальної угоди між добросовісним набувачем та неповноважним продавцем. В науці дана проблематика характеризується як «колізія позовів». На переконання окремих дослідників віндикація повністю реалізує охоронний механізм у даній сфері, позаяк вона дозволяє за певних обставин реалізувати як

вимоги власника, так і заперечення нетитульного володільця [6, с. 251-252]. Інші вчені з цим не погоджуються: жоден акт законодавства не забороняє застосування такого захисного способу, як повернення виконаного за недійсним правочинном. Власне кажучи, даний захист є результатом визнання правочину недійсним, що більшістю науковців відноситься до способів регулювання зобов'язального права [7]. Але чому би, зрештою, не надати даному механізмові статусу самостійного способу витребування індивідуально визначеного майна від добросовісного чи недобросовісного суб'єкта внаслідок визнання правочину недійсним [8, с. 9, 18-19].

Цікавою є позиція, котру займають вищі судові органи України з даного питання. Вона теж не є стабільною. В одних справах суди, визнаючи недійсним договір між первинними відчужувачем і покупцем, також заодно встановлюють недійсними і усі наступні договори купівлі-продажу даного товару, застосовуючи транзитну реституцію від останнього набувача до першого продавця [9, 10, 11]. В інших – керуються протилежним принципом: права особи, яка вважає себе власником майна, не підлягають захисту шляхом задоволення позову до добросовісного набувача з використанням правового механізму, передбаченого статтями 215, 216 ЦК України [12, 13, 14].

Який же вихід із такого становища? На нашу думку, пропозиції окремих цивілістів про незастосовність реституційного захисту права володіння [15, с. 8] не мають належного правового підґрунтя. З іншого боку, такий захист є неефективним, бо дозволяє обходити наявні у добросовісного набувача заперечення проти віндикації та не тягне бажаного результату [16, с. 139-141]. Адже реституція повертає до попереднього стану учасників недійсного правочину, і не має відношення до зацікавленої особи – позивача. Вирішення даної проблеми полягає у наступному. Як ми вже зазначали, відповідно до правила ст. 330 ЦКУ добросовісний набувач за певних обставин стає власником речі, переданої йому неповноважним продавцем, у момент окупації. Відтак правило ст. 330 ЦКУ в силу його прямого припису має розглядатися як обмеження дефектності продавця при вирішенні питання про дійсність його відчужувальної угоди. Але таке обмеження буде чинним тільки за наявності всього пакету фактичного стану, передбаченого у ст. 388 ЦКУ. За таких обставин у позові про визнання недійсним договору, який хоч і був пред'явлений належно, має бути відмовлено.

Що ж стосується приписів статті 1212 Цивільного кодексу, які, здавалося б, одноманітно регулюють як зобов'язальні, так і речові відносини з користування чужим майном, то тут слід сказати наступне. В літературі вже були висловлені побажання щодо звуженого застосування положень даної норми, обмежившись лише регулюванням відносин, які не охоплюються спеціальними інститутами цивільного права. Зокрема, пропонується не застосовувати п. 1) ч. 3 про повернення виконаного за недійсним правочинном та п. 2) про витребування майна з чужого незаконного володіння, позаяк дані питання регулюються спеціальними правилами статей 216 та 388 ЦКУ [17, с. 623-625]. Таку позицію навряд чи можна підтримати, адже глава 83 Цивільного кодексу визначає загальні засади захисту права особи у разі набуття чи збереження її майна іншим суб'єктом без належної правової підстави. Це не виключає також застосування і спеціальних інститутів, ніякої колізії позовів тут немає.

Інша річ, що треба здійснити концептуальний аналіз даної глави, виходячи насамперед з її сутнісного призначення. На наше переконання даний інститут якраз і покликаний забезпечити охорону саме речового права особи. Для цього припустимими є, як уже вказувалося, і реституційний та компенсаційний механізми, і віндикація. Але відверто зайвим тут виглядає такий спосіб захисту, як повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні (п. 3) ч. 3 ст. 1212 ЦКУ). Він, очевидно, наштовхує нас на договірний характер такого захисту, хоча за ідеєю це не так (глава 83 знаходиться у підрозділі II «Недоговірні зобов'язання» розділу III зобов'язального права). Отже даний пункт має право на існування лише у разі, коли буде відповідно уточнений. Тільки в такому разі коментоване правило буде стосуватися захисту саме речового права, а не дублювати охоронні механізми у зобов'язальних відносинах.

Ще одним недоліком коментованої глави 83 ЦКУ справедливо вважається відсутність часових критеріїв виконання обов'язку повернути повноважній особі майно, набуто чи утримуване без достатньої правової підстави. Між тим, дане питання є досить актуальним, позаяк саме з моментом невиконання даного обов'язку закон пов'язує настання негативних наслідків для боржника. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 1214 ЦКУ у разі безпідставного одержання чи збереження грошей нараховуються проценти за користування ними. Погодьтеся, було б несправедли-

вим вважати обов'язок простроченим якраз від моменту його виникнення, тим більше, що справедливність, добросовісність та розумність передбачені у якості загальних засад цивільного законодавства (ст. 3 ЦКУ). Вважаємо за доцільне відкоригувати відповідну статтю, зазначивши про розумність строку виконання даного обов'язку.

Висновки. У сучасному цивільному законодавстві України існує система охорони прав суб'єктів на володіння чужим майном. Такий захист притаманний не тільки титульним володільцям (користувачам), а й тим особам, котрі не мають на час набуття належних для цього правових підстав. До даних механізмів можна віднести главу 31 ЦКУ, котра прямо кваліфікує володіння чужим майном як право (не обмежуючи його лише титульним володінням), інститут набуття права власності добросовісним суб'єктом від неповноважного відчужувача (ст. 330 ЦКУ), механізм захисту від віндикації (ст. 388 ЦКУ), набувальну давність (ст. 344 ЦКУ). Утім, адекватного співвідношення між цими інститутами поки що не досягнуто, значною мірою за рахунок певного дублювання та нечіткості нормативних формулювань.

З огляду на викладене пропонується внести наступні коригування до існуючої нормативної бази у даній царині:

1. Пункт 3) частини 3 статті 1212 ЦКУ викласти у такій редакції: «повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні, якщо такий обов'язок не впливає із умов самого зобов'язання».

2. Частину 1 статті 1213 викласти у наступній редакції: «Набувач зобов'язаний повернути потерпілому безпідставно набуто майно в натурі у розумний строк від часу, коли він дізнався (міг дізнатися) про безпідставність володіння».

3. Нормативно розділити правові підстави для набуття права власності від неповноважного відчужувача (ст. 330 ЦКУ) та для заперечень проти віндикації (ст. 388 ЦКУ). Наприклад, у ч. 1 ст. 388 ЦКУ вилучити згадку про вплив на результативність індикаційного домагання факту втрати майна не з своєї волі особою, якій власник надав його у володіння.

Література

1. *Морошкин Ф. Л.* О владении по началам российского законодательства / Ф. Л. Морошкин. – Москва: Въ университетской типографии, 1837. – 246 с.

2. *Омельченко О. А.* Римское право. Изд. 2-е, исправл. и допол. / О. А. Омельченко – М.: ТОН – Остожье, 2000 – 208 с.
3. *Цивільне право України. Ч. 1* / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 736 с.
4. *Скловский К. И.* Применение норм о доброй совести в гражданском праве России / К. И. Скловский // *Хозяйство и право.* – 2002. – № 9. – С. 79-94.
5. *Ломидзе О. Г.* Правонаделение в гражданском законодательстве России / О. Г. Ломидзе. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 188 – 221.
6. *Скловский К. И.* Собственность в гражданском праве. Учебно-практическое пособие / К. И. Скловский. – М.: Дело, 1999. – 512 с.
7. *Латыев А. Н.* Упрощенная защита права собственности в современной России / А. Н. Латыев // *Уральский региональный бюллетень Министерства юстиции Российской Федерации.* – 2001. – № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yurclub.ru/docs/civil/article43.html>
8. *Лоренц Д. В.* Виндикация: юридическая природа и проблемы реализации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Д. В. Лоренц. – Краснодар, 2008. – 23 с.
9. *Постанова* Вищого господарського суду України від 25 січня 2007 р. по справі № 25/114-05-4142 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v4142600-07>
10. *Ухвала* Верховного Суду України від 22 лютого 2007 р. по справі № 25/114-05-4142 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravoscope.com/act-uxvala-sudu-3-735k07-shickij-i-b-22-02-2007-ne-viznachenno-s>
11. *Постанова* Верховного Суду України від 17 жовтня 2011 р. // *Вісник Верховного Суду України* – 2013. – № 2(150).
12. *Пункт 3)* Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 22.01.2012 Про доповнення Інформаційного листа ВГСУ від 15.03.2011 № 01-06/249 «Про постанови Верховного Суду України, прийняті за результатами перегляду судових рішень господарських судів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vgsu.arbitr.gov.ua/news/1130/>
13. *Постанова* Верховного Суду України від 04.12.2012 № 26/133 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://smf.in.ua/node/3275>
14. *Постанова* Верховного Суду України від 11.12.2012 № 56/68 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://smf.in.ua/node/3275>
15. *Мамедкеримова Н. А.* Недействительность сделок по незаконному содержанию по российскому гражданскому праву: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Н. А. Мамедкеримова. – Махачкала, 2002. – 147 с.
16. *Витрянский В. В.* Недействительность сделок в арбитражно-судебной практике // *Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практика: Сборник памяти С. А. Хохлова* / Отв. ред. А. Л. Маковский. – М.: Междунар. центр финансово-экономического развития, 1998. – С. 131-153.
17. *Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. Т. 2* / В. Г. Ротань, А. Г. Ярема, В. В. Кривенко, В. Я. Карабань, О. С. Сонін. – Харків: Фактор, 2010. – 784 с.

П. Д. Гуйван

Временные характеристики отношений, связанных с использованием чужим имуществом

В статье рассматриваются проблемы владения и пользования чужим имуществом как на основании определенного правового титула, так и без него. Определены концептуальные проблемы правового регулирования нетитульных владений чужой вещью. Предложено ввести более согласованный юридический механизм по обеспечению баланса интересов собственника и добросовестного приобретателя.

Ключевые слова: добросовестный приобретатель, виндикационный иск, владение чужим имуществом.

P. Guyvan

Temporal characteristics of the relations connected with the use of another's property

This article discusses the ownership and use of another's property as defined on the basis of title, and without it. The author defines conceptual problems of legal regulation of ownership of non-titular alien thing. Also the author proposes to ensure balance between the interests of the owner and a bona fide purchaser for a more coherent legal mechanism.

Key words: bona fide purchaser, vindication, possession of another's property.